

Уступ

Задума скласці «Хрэстаматыю вуснай беларускай мовы» ўзнікла ў ходзе даследавання суадносін фанетычных сістэм дыялектнай і вуснай разнавіднасці літаратурнай мовы. Яшчэ зусім нядаўна агульнапрынята было гаварыць аб росквіце беларускай мовы, аб стабілізацыі яе літаратурных норм, у тым ліку і вымаўленчых. Аднак рэальная практыка вуснага маўлення, якое арыентуецца на літаратурную норму, паказвае, што яно яшчэ далёкае ад адзінства. Вымаўленчыя нормы, такім чынам, уяўляюцца зараз як у пэўным сэнсе ідэал, да якога трэба імкнуцца. Кожны носьбіт вуснай літаратурнай мовы, а звычайна гэта выхадцы з вёскі, захоўвае пэўныя рысы дыялектнага маўлення, якое ён засвоіў у дзяцінстве. Нездарма ўсе працы па арфаэпіі беларускай мовы падаюць прадпісальныя правілы, а не апісальныя.

Безумоўна, пісьмовая форма, з'яўляючыся значна больш рэгламентаванай, аказвае пастаяннае стабілізуючае ўздзеянне на вусную, спрыяе таму, каб пазбавіць апошнюю дыялектных асаблівасцей. Але яе ўплыў недастатковы, каб выпрацаваць адзінства вымаўлення тых элементаў фанетычнай сістэмы, якія з-за вялікай частаты ўжывання з'яўляюцца мала інфармацыйнымі, слаба функцыянальна нагружанымі. Такімі элементамі аказваюцца ў першую чаргу ненаціскныя галосныя гукі. Значэнне пісьмовай формы для выпрацоўкі вымаўленчых норм ва ўмовах нашай рэспублікі зменшылася ў сувязі з перапынкамі ў традыцыі яе ўжывання, а цяпер — і з катастрафічным звужэннем сферы функцыянавання.

Новая беларуская літаратурная мова пачала фарміравацца ў перыяд, калі старабеларуская пісьмовая мова не толькі выйшла з ужытку, але і была ўжо забыта. Адзін з пачынальнікаў сучаснай беларускай літаратуры Ф. Багушэвіч у прадмове да свайго зборніка «Дудка беларуская» пісаў: «Чытаў я ці мала старых папераў, па дзвесце,

па трыста гадоў таму пісаных у нашай зямлі і пісаных вялікімі панамі, а нашай мовай чысцюсенькай, як бы вот цяпер пісалася». Пералічыўшы большасць славянскіх народаў, якія маюць сваю пісьмовую мову, ён зазначае, што «пабратымцы нашыя маюць па-свойму пісанья і друкаванья ксёнжачкі і газеты, і набожныя, і смешныя, і слёзныя, і гісторыйкі, і баечкі; і дзеткі іх чытаюць так, як і гавораць, а ў нас як бы захацеў цыдулку ці да бацькі лісток напісаць па-свойму, дык можа б і ў сваёй вёсцы людзі казалі, што «піша па-мужыцку», і як дурня асмяялі б!»¹.

Новая беларуская мова ўзнікла на аснове жывых народных гаворак. У пачатковы перыяд яе фарміравання нават у пісьмовай форме ў сувязі з гэтым шырокае адлюстраванне знайшлі дыялектныя адрозненні, бо кожны пісьменнік абапіраўся на лексічныя, граматычныя і фанетычныя асаблівасці свайго дыялекту. У літаратурных творах гэтага часу зафіксаваны як тыя моўныя рысы, якія з'яўляліся агульнымі для ўсіх дыялектаў беларускай мовы, так і тыя, якія былі ўласцівы канкрэтным дыялектам.

Падобная неўнармаванасць была яшчэ ў большай ступені характэрна для вуснага маўлення той часткі інтэлігенцыі, якая пачынала ўжываць беларускую мову як сродак зносін. Вусная мова кожнага ў фанетычных адносінах, безумоўна, несла на сабе жывы адбітак гаворак тых мясцін, з якіх паходзілі пачынальнікі. Пры гэтым неабходна прымаць пад увагу той факт, што на мову першых беларускіх пісьменнікаў несумненны ўплыў аказваў фальклор, мова якога ўжо ў пэўным сэнсе апрацавана самім народам. Такое заключэнне вынікае з асаблівасцей, якія можна выявіць у пісьмовых помніках.

Калі нават у пісьмовай форме беларуская літаратурная мова да Вялікай Кастрычніцкай сацыялістычнай рэвалюцыі несла на сабе адбітак мясцовых гаворак, дык аб існаванні адзінства яе вуснай формы ў гэты перыяд гаварыць не прыходзіцца, асабліва калі ўлічыць, што колькасць людзей, якія карысталіся літаратурнай мовай, была невялікай.

Гэта не азначае, аднак, што не было імкнення выпрацаваць пэўныя нормы, якія б не супадалі цалкам ні з адным з мясцовых дыялектаў. Тым больш што беларус-

¹ Багушэвіч Ф. Выбр. тв. Мн., 1952. С. 25—26.

кія дыялекты маюць шмат агульнага. Фактычна на ўсім абсягу беларускай моўнай тэрыторыі супадае сістэма кансанантызму, якая характарызуецца наяўнасцю дзекання і цекання, заднеязычнага (зрэдку фарынгальнага) звонкага фрыкатыўнага [г], губна-губнога [ў], заўсёды цвёрдых [ж], [дж], [ш], [ч], [ц], наяўнасцю на большай частцы тэрыторыі толькі цвёрдага [р]. У галіне кансанантызму агульнымі для ўсіх дыялектаў з'яўляюцца і фанетычныя працэсы, якія прывялі да ацвярдзення губных зычных [б], [п], [м], [в], [ф] на канцы слоў, узнікнення гістарычнага чаргавання [л] — [ў] і [в] — [ў], чаргавання [дз'] — [дж], захавання паслядоўнага асімілятыўнага змякчэння зычных [з]; [с], з'яўлення прыстаўных зычных перад націскным [о] і націскным [у].

Вакалізм беларускіх дыялектаў, хоць і характарызуецца такімі агульнымі з'явамі як аканне і яканне, значна больш разнастайны, паколькі розным тэрыторыям уласцівы іх розныя тыпы. Па тыпах акання і якання ўся тэрыторыя Беларусі падзяляецца на дзве вялікія зоны: адна з іх характарызуецца дысімілятыўным аканнем і яканнем, а другая — недысімілятыўным. Нават на самым пачатку ўзнікнення літаратурнай мовы, ва ўсякім разе ў яе пісьмовай форме, дысімілятыўны тып адлюстраваны толькі спарадычна, што можа сведчыць аб усведамленні яго другаснасці з пункту погляду нармалізацыі. Аднак сказаць адназначна, які характар павінен быў набыць вакалізм літаратурнай мовы ў дакастрычніцкі перыяд, не ўяўляецца магчымым.

Пасля ўтварэння Беларускай ССР у студзені 1919 г. беларуская мова была аб'яўлена дзяржаўнай. Адрозна ж пасля гэтага разгарнулася шырокая мэтанакіраваная работа па яе ўдасканаленню. Першапачатковымі задачамі былі: стварэнне навуковай тэрміналогіі для сярэдняй школы, распрацоўка пытанняў арфаграфіі і граматыкі, слоўнікавая работа. Недастатковае развіццё пісьмовай формы ў дарэвалюцыйны перыяд патрабавала распрацоўкі іменна такіх пытанняў.

Арфаэпічныя нормы ў гэты час вывучаліся толькі ў сувязі з вырашэннем праблем графікі і арфаграфіі. Так, ключавым пытаннем рэформы правапісу 1933 г. была перадача на пісьме ненаціскных галосных *о*, *е*. Іх напісанне выклікала значную цяжкасць з-за вялікай разнастайнасці тыпаў вакалізму ў дыялектным вымаўленні: ад моцнага акання і якання да ікання. Б. Тарашкевіч —

аўтар першай «Беларускай граматыкі для школ» — выбраў варыянт якання, згодна з якім у першым пераднаціскным складзе пішацца *я* незалежна ад таго, які галосны пад націскам. У другім пераднаціскным складзе яго напісанне ўжо залежыць ад якасці галоснага ў першым пераднаціскным складзе: *я* ў другім пераднаціскным складзе пішацца толькі тады, калі ў першым пераднаціскным няма *а* (*я*). Калі ж у першым пераднаціскным складзе прысутнічае *а* (*я*), то ў другім пераднаціскным трэба пісаць *е*. Ва ўсіх астатніх пераднаціскных складах ён рэкамендаваў пісаць *е*, за выключэннем выпадкаў, калі тут знаходзіцца карэннае *я* (*святкаваць*). У занаціскных складах (канчатках) напісанне *е* або *я* залежала ад марфалагічнага значэння².

Абапіраючыся на тое, што ў аснову літаратурнай мовы трэба пакласці гаворкі з моцным аканнем і цвёрдым *р*, некаторыя даследчыкі ўносілі прапановы пісаць *о*, *е* толькі пад націскам, а ў астатніх выпадках, г. зн. у пераднаціскных і занаціскных складах — *а*, *я*. Аднак і гэта прапанова не знайшла адлюстравання ў «Правапісе беларускай мовы», які быў выдадзены ў 1934 г. Ён замацаваў перадачу акання ва ўсіх ненаціскных складах, а перадача якання абмяжоўвалася толькі першым пераднаціскным складам. Пры гэтым у часціцы *не* і прыназоўніку *без*, калі яны пішуцца асобна, было прынята пісаць *е* незалежна ад іх вымаўлення адносна націску. Выключэнне складалі інтэрнацыянальна-рэвалюцыйныя словы *рэвалюцыя*, *совет*, *большэвік*, *комуна*, *соцыялізм*, *кунізм*, *Комінтэрн*, *комсамол*, *пролетарый*, *піонер*, *Профінтэрн* і вытворныя ад іх. Былі зроблены выключэнні і для некаторых слоў, у якіх захоўвалася *е* ў першым пераднаціскным складзе. Не падпарадкоўваліся правілам перадачы якання і ўласныя імёны іншамоўнага паходжання (*Плеханаў*, *Некрасаў* і г. д.). Правапіс рэкамендаваў у запазычаных словах перадаваць спалучэнні *тр*, *др* без устаўнога галоснага (*метр*, *міністр*, *кадр*, а не *метар*, *міністар*, *кадар*).

У галіне зычных важнейшымі зменамі, якія аказалі ўплыў на вымаўленне, з'яўляліся: адмена перадачы на пісьме мяккасці еўрапейскага *л* (*клас*, *філалогія*, *кілаграм*, а не *кляса*, *філёлёгія*, *кілёграм*), пашырэнне напісання *ф* у запазычаннях з еўрапейскіх моў (*кафедра*, *арфаграфія*, а не *катэдра*, *ортографія*), пашырэнне мар-

² Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ. Вільня, 1929. С. 111—115.

фалагічнага прынцыпу на напісанне зычных на мяжы кораня і суфікса (*чэшскі, рыжскі, кайказскі, а не чэскі, рыскі, кайкаскі*), напісанне *e, i* ў запазычаных словах пасля зычных, акрамя *д, т* (*газета, метад, сімвал, а не газэта, мэтод, сыстэма, сымболь*), захаванне *й* на канцы слоў тыпу *пралетарый, барый, алюміній*.

Частковыя змены, накіраваныя на памяншэнне выключэнняў і больш дакладную фармуліроўку правіл, былі ўнесены ў правапіс 1933—1934 гг. у 1957 г. У такім выглядзе ён захоўваецца і цяпер.

Што ж датычыцца вывучэння норм вымаўлення, то яго ў 20—30-я гады проста не існавала. Літаратурнае вымаўленне цалкам абапіралася на правапісныя нормы, якія канчаткова сфарміраваліся толькі ў першай палавіне 30-х гадоў. Яго нармалізацыя адбывалася ў цеснай сувязі з фарміраваннем арфаграфічнай сістэмы. Відавочна, у гэтым трэба бачыць адну з важнейшых прычын таго, што і зараз нельга сказаць аб шырокай распаўсюджанасці размоўнай формы літаратурнай беларускай мовы ў бытавой сферы.

У 50—60-я гады намаганнямі беларускіх моваведаў М. В. Бірылы і Ф. М. Янкоўскага, іншых даследчыкаў былі сфармуляваны асноўныя правілы беларускага літаратурнага вымаўлення прадпісальнага характару. Яны зводзяцца да наступнага.

Ненаціскныя галосныя гукі вымаўляюцца выразна: пасля цвёрдых зычных — як і ў ізаляваным становішчы, пасля мяккіх зычных усе галосныя на самым сваім пачатку набываюць *i*-падобнае гучанне, перад мяккімі зычнымі *i*-падобнае афармленне набывае канцавы ўчастак галоснага, а ў становішчы паміж мяккімі зычнымі яны больш прыдняга ўтварэння, чым паміж цвёрдымі. Аднак нягледзячы на *i*-падобнасць пачатку і канца, у гэтым становішчы галосныя захоўваюць свае асноўныя якасці. Варыянты галосных пасля цвёрдых і мяккіх зычных узнікаюць у вымаўленні аўтаматычна і не патрабуюць ад носьбіта мовы якіх-небудзь адвольных намаганняў.

Літаратурнаму вымаўленню ўласцівы пад націскам галосныя [a], [e], [o], [i], [ы], [у]. Націскныя закрытыя [e], [o], якія могуць сустракацца ў вымаўленні асобных людзей, дыялектнага паходжання (уплыў паўднёва-заходняга дыялектнага вымаўлення). Пад уплывам гэтага ж вымаўлення, якое характарызуецца няпоўным аканнем, частка носьбітаў літаратурнай мовы дапускае

вымаўленне [o] ў канцавым адкрытым складзе (*с'ено*). Ад такога вымаўлення рэкамендуецца збаўляцца.

Націскныя галосныя [e], [o] пасля цвёрдых зычных пры сыходзе націску пераходзяць у [a]: ва ўсіх ненаціскных складах у спрадвечна беларускай лексіцы, а таксама ў запазычаннях, асабліва славянскага паходжання, вымаўляецца толькі [a]. Ненаціскны [e] вымаўляецца ў неславянскай па паходжанню лексіцы, а [o] захоўваецца амаль выключна ў канцавым адкрытым складзе, калі слова заканчваецца спалучэннем галосных (*адажыю, Токію*). Пад уплывам дыялектнага вымаўлення з дысімілятыўным аканнем гэта правіла часта не вытрымліваецца.

Націскныя галосныя [e], [o] пасля мяккіх зычных пераходзяць у [a] толькі ў першым складзе перад націскам ва ўласна беларускай лексіцы. У словах іншамоўнага паходжання ў першым пераднаціскным складзе гук [e] захоўваецца (*перон, сезон*). У найбольш часта ўжывальных словах такога тыпу можа вымаўляцца [a], як і ва ўласна беларускай лексіцы (*сяржант, яфрэйтар*). У адмоўі *не* і прыназоўніку *без* у першым складзе перад націскам вымаўляецца [a] незалежна ад раздзельнага або злітнага напісання. Вымаўленне ў гэтых словах [i] або захаванне [e] — дапушчальныя варыянты, якія ўзніклі пад уздзеяннем дыялектнага вымаўлення. У іншых пераднаціскных складах вымаўляецца [e] ці гук, блізкі да яго па гучанню, але больш нізкага пад'ёму [e^a]. Такое вымаўленне характэрна і для гука, які адпавядае націскному [a].

Галосныя [a], [i], [ы], [у] ў ненаціскным становішчы вымаўляюцца без якасных змен у параўнанні з адпаведнымі націскнымі, толькі звычайна бываюць больш кароткімі. Адносна [a] гэта правіла парушаецца большасцю носьбітаў літаратурнай мовы — былых прадстаўнікоў паўночна-ўсходняга дыялекту пад уплывам уласцівага яму дысімілятыўнага акання.

У галіне зычных для беларускага літаратурнага вымаўлення характэрна вымаўленне фрыкатыўнага [ɣ] (за рэдкімі выключэннямі), афрыкат [дж], [дз'], [ц'], у асобных выпадках [дз], цвёрдых шыпячых, [ц] і [р], а таксама наяўнасць цвёрдых [д] і [т] у запазычаных словах перад [i] і [e] (*партызан, дэлегат*). У сувязі з тым што цвёрдыя [д], [т] перад [i], [e] амаль не сустракаюцца ў мясцовых гаворках, часта вымаўляюцца ў такіх

выпадках [дз'], [ц'] (*парцізан, дзірэктар*), хоць гэта і забараняецца правіламі.

Важнай асаблівасцю літаратурнага вымаўлення з'яўляецца пераход [в], [в'], [л] у [ў] — білабіяльны гук (*трава — траўка, крыві — кроў; спалі — спаў*), чаргаванне [дз'] — [дж] (*хадзіць — хаджу*), а таксама наяўнасць падоўжаных зычных [з':], [с':], [и':], [л':], [дз':], [ц':], [ш:], [ж:], [ч:]. Аднак пад уплывам паўднёва-заходняга дыялектнага вымаўлення сустракаецца няпоўнае падаўжэнне падоўжаных, зрэдку яны замяняюцца непадоўжанымі зычнымі.

Перад галоснымі зычнымі вымаўляюцца ў сваіх асноўных варыянтах без змены якіх-небудзь якасцей. У спалучэннях зычных, а таксама на канцы слоў перад паўзай зычныя змяняюць пэўныя якасці. Звонкія зычныя перад глухімі і ў канцы слоў вымаўляюцца як адпаведныя глухія ([атказáц'], [сат]). Зычныя [в], [в'] у гэтай пазіцыі пераходзяць у [ў], а не аглушаюцца. Глухія зычныя перад звонкімі азванчаюцца і вымаўляюцца як адпаведныя звонкія ([маладз'ба́], [фудбо́л]). Свае якасці глухія і звонкія захоўваюць перад [л], [р], [м], [н], [й], [в]. Літаратурнай мове ўласцівы перад імі і галоснымі прыстаўкі [з-], [ад-], а не [с-], [ат-]. Паколькі амаль на ўсёй тэрыторыі Беларусі сустракаюцца гаворкі, у якіх не адбываецца аглушэнне звонкіх, гэта рыса сустракаецца і ў літаратурным вымаўленні асобных людзей пад уплывам дыялектнага вымаўлення. Перад галоснымі і санорнымі прыстаўкі *з-, ад-* зрэдку замяняюцца на *с-, ат-*.

Перад мяккімі зычнымі (акрамя [к'], [г'], [х']) зычныя [з], [с] змякчаюцца ў пачатку слоў на стыку прыставак і кораня. Гук [з] у большасці выпадкаў не змякчаецца ў спалучэнні [зм'] у канцавой частцы слова [на прызм'е]. Зычны [н] звычайна змякчаецца перад [дз'], [ц'] [каман'дз'ір]. Зычны [ц] змякчаецца перад [в'] [ц'в'іц'ён':е], зычны [д] — перад [в'], [дз'] [дз'в'е-ры], [адз':ал'іц']. Губныя зычныя ў канцы слоў і перад зычнымі вымаўляюцца толькі цвёрда ([с'ем], [кроў]). Пад дыялектным уплывам час ад часу сустракаецца вымаўленне [с'] перад [к'], [г'], [х'], якое назіраецца ў гаворках паўночна-ўсходняга рэгіёна. Зрэдку можна назіраць і змякчэнне [з] перад [м'] не ў пачатку слова ([кл'із'м'е]).

Шыпячыя зычныя перад свісцячымі пераходзяць у свісцячыя ([купáйес':а]), свісцячыя перад шыпячымі

вымаўляюцца як шыпячыя ([ш:ытак]). Досыць пашырана вымаўленне шыпячых перад свісцячымі, у чым можна бачыць не толькі ўплыў арфаграфіі, але і дыялектнага вымаўлення ([купайешс'а], [дощы]). У радзе выпадкаў такое вымаўленне стала нават асноўным варыянтам нормы.

Калі выбухныя зычныя аказваюцца перад афрыкатамі, то яны змяняюцца на адпаведныя афрыкаты ([ач:уц'], [налáč:ык], [склáц:ы], [ац:адз'іц']). У інфінітыве і трэцяй асобе адзіночнага і множнага ліку спалучэнні [т'с'], [тс'] пераўтварыліся ў [ц:] ([купáц:а], [купáйец:а]). Перад [дж] і [дз] поўная асіміляцыя [д], [т] не назіраецца, хоць нязначны афрыкатыўны элемент і паяўляецца ([ад*джáц']).

У пачатку слоў перад спалучэннямі зычных, першымі з якіх з'яўляюцца [р], [л], [м], [ў], а за імі ідуць шумныя зычныя або [в], [в'], паяўляюцца прыстаўныя галосныя [і] або [а] ([імгlá], [аўтóрак]). Значна радзей яны ўзнікаюць перад некаторымі іншымі спалучэннямі зычных ([ігруша], [істúшка]). У радзе выпадкаў фанетычная якасць прыстаўнога галоснага з'яўляецца неістотнай, у выніку чаго ўзнікаюць фанетычныя дублеты ([іржаны́], [аржаны́]). Прыстаўны [а] звычайна паяўляецца, калі наступным галосным з'яўляецца таксама [а] ([аржáн'ішча], [амшáры]). У звязнай мове прыстаўныя галосныя знікаюць, калі папярэдняе слова заканчваецца на галосны і пасля яго няма паўзы ([п'аклáржаны хл'еп]). У беларускіх дыялектах шырока прадстаўлена розная пашыранасць прыстаўных галосных і ў іншых пазіцыях, у выніку чаго ў літаратурным вымаўленні з'явіліся шматлікія варыянты слоў з пачатковым галосным і без яго нават у тых выпадках, калі гэты галосны не з'яўляецца прыстаўным (*арабіна* — *рабіна*, *агурок* — *гурок*, *агарод* — *гарод* і г. д.). Пад дыялектным уплывам у літаратурным вымаўленні не заўсёды назіраецца і знікненне прыстаўнога галоснага ў становішчы пасля галоснага (*паімчацца*).

У пачатку слоў перад націскнымі [о], [у], а таксама ненаціскным [у], які не ўзыходзіць да [в] або не з'яўляецца прыставачным, паяўляецца прыстаўны зычны [в]. Калі з [о] сыходзіць націск і ён чаргуецца з [а], прыстаўны [в] знікае ([вóз'ера] — [аз'óры]). Перад пачатковым націскным [і] ўзнікае прыстаўны [й] ([йіхн'і]). У словах *зэты*, *зэй* замацаваўся прыстаўны [г], які ніколі не

знікае. Пад дыялектным уздзеяннем у літаратурную мову пранікаюць варыянты, у якіх у якасці прыстаўнога выступае [г] (*гостры*), або ў якіх прыстаўны не знікае, калі націск з пачатковага [о] зыходзіць. Некаторыя з іх ужо зараз становяцца ўстойлівымі варыянтамі нормы ([вóкны]). У сувязі з тым, што далёка не ва ўсіх дыялектах прадстаўлены прыстаўны [й] перад націскным пачатковым [і], яго адсутнасць часта назіраецца і ў літаратурным вымаўленні. Бываюць таксама адваротныя выпадкі, калі [й] выступае і перад ненаціскным [і].

У звязнай мове галосны [і] пасля цвёрдых зычных замяняецца на [ы] ([стол ы стул]). Пасля галосных перад зычнымі [і] пераходзіць у [й] ([йанá йшлá]). Калі папярэднія слова заканчваецца на галосны і пасля яго няма паўзы, то [у] пераходзіць у [ў] ([былá ў шкóл'е]).

Такім чынам, большасць правіл арфаэпіі пастаянна знаходзіцца пад уплывам дыялектнага вымаўлення. У адных выпадках гэты ўплыў прыводзіць да фарміравання новых маўленчых варыянтаў, якія замацоўваюцца ў большай або меншай ступені, у іншых яны ўспрымаюцца як адхіленні ад літаратурнага вымаўлення, якія зніжаюць якасць мовы.

Шматлікасць дыялектных уплываў абумоўлівае той факт, што часта нават у людзей, якія выдатна валодаюць пісьмовай літаратурнай мовай (пісьменнікі, настаўнікі), у вуснай мове працягваюць захоўвацца некаторыя асаблівасці роднага дыялекту. Найбольш устойлівымі з'яўляюцца тыя рысы, якія самімі гаворачымі не ўсведамляюцца. Гэта ў першую чаргу элементы фанетычнай сістэмы, якія часта ўжываюцца, нясуць нязначную інфармацыю і адыгрываюць фаналагічна зніжаную ролю. Напрыклад, галосны [а] у сувязі з аканнем — самы часты гук у вуснай мове (яго частата складае каля 18 %). Таму побач з [а] нерэдукаваным (літаратурная норма) у ненаціскных пазіцыях устойліва захоўваецца ў былых прадстаўнікоў гаворак з дысімілятыўным аканнем розная ступень рэдукцыі гэтага галоснага. Відавочна, што з-за шырокай распаўсюджанасці гэтай з'явы і шматлікасці яе носьбітаў нельга гаварыць аб ёй як проста аб адхіленні ад літаратурных норм. Тым больш што элементы дысімілятыўнага акання і якання пранікаюць нават у мову тых асоб, для дыялектнай асновы вымаўлення якіх яно не характэрна.

Наяўнасць варыянтнасці ненаціскных галосных няверхняга пад'ёму [e], [a] — характэрная асаблівасць стану сучаснага літаратурнага вымаўлення. Нягледзячы на тое што дысімілятыўнасць не знаходзіць адлюстравання на пісьме, забараняецца рэкамендацыйнымі нормамі, яна працягвае суіснаваць побач з недысімілятыўным тыпам вымаўлення нават у колах творчай інтэлігенцыі сталіцы рэспублікі. З прыведзеных у хрэстаматыі запісаў літаратурнага вымаўлення відаць, што дысімілятыўнасць вымаўлення творчай інтэлігенцыі не так ярка выражана, як у гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту, а зводзіцца толькі да нерэгулярнага з'яўлення рэдукаваных галосных пасля цвёрдых зычных і спарадычнага з'яўлення [i] на месцы пераднаціскных [e], [a] пасля мяккіх зычных, калі націскным аказваецца [a]. Інтэлігенцыя сельскай мясцовасці, малых гарадоў і гарадскіх пасёлкаў (галоўным чынам настаўнікі) праз пэўны час засвойвае мясцовае вымаўленне з тым тыпам акання і якання, якое для яго характэрна.

Іншыя вымаўленчыя варыянты, якія ўзніклі пад дыялектным уплывам, значна ўступаюць па сваёй частотнасці дысімілятыўнаму вымаўленню [a], асабліва ў галіне кансанантызму, і таму не аказваюць значнага ўплыву на нарматыўнасць вымаўлення той або іншай асобы.

Адзінства арфаэпічных норм, такім чынам, зараз характэрна толькі для фанетычных з'яў, што адносяцца да кансанантызму, бо яно грунтуецца на агульных рысах розных гаворак. У галіне вакалізму такога адзінства не назіраецца з-за разнастайнасці яго тыпаў у розных мясцовасцях. Безумоўным тормазам у выпрацоўцы адзіных норм вымаўлення ненаціскных галосных з'явілася звужэнне сферы ўжывання вуснай беларускай мовы ў апошнія дзесяцігоддзі, а таксама ўплыў рускага літаратурнага вымаўлення.

Усе апісанья вышэй з'явы дастаткова добра прасочваюцца на прыкладзе тэкстаў, змешчаных у хрэстаматыі. Матэрыял для яе збіраўся ў перыяд з 1970 па 1987 г. Усе дыялектныя запісы рабіліся на магнітафонную стужку. Паколькі планавалася стварэнне фанатэкі для вывучэння фанетычнай сістэмы беларускай дыялектнай і літаратурнай мовы, супрацоўнікамі аддзела эксперыментальнай фанетыкі была распрацавана спецыяльная праграма для ажыццяўлення палявых запісаў. Пры

гэтым ставілася мэта, каб былі ахоплены ўсе фанетычныя асаблівасці гаворкі ў любым населеным пункце.

У адпаведнасці з гэтай мэтай у склад праграмы ўваходзяць дзве часткі. Першая — гэта спецыфічны набор слоў (слоўны тэкст), з дапамогай якіх выяўляецца фанемны склад, а таксама фанетычныя асаблівасці маўлення ў межах слова, і набор фраз (фразавы тэкст), з дапамогай якіх можна прасачыць прасадыхныя з'явы, у першую чаргу асаблівасці інтанацыі. Другая частка праграмы прадугледжвае запісы звязных тэкстаў і дыялогаў дастатковай велічыні для выяўлення таго, як «паводзяць» сябе асобныя фанетычныя элементы ў больш шырокім кантэксце. Звычайна гэта расказ аб якіх-небудзь падзеях з жыцця інфармантаў, а таксама апавяданні на бытавыя тэмы і дыялогі. Калі ўдавалася натрапіць на фальклорныя творы (казкі, песні), то запісваліся і яны. Паколькі ўсё гэта рабілася без спецыяльнай падрыхтоўкі інфармантаў, звязныя тэксты атрымаліся рознай працягласці: ад некалькіх фраз да больш або менш працяглых апавяданняў.

У сувязі з тым што асаблівасці вуснай літаратурнай мовы вывучаны больш глыбока, не было патрэбы вывучаць вымаўленне інфармантаў — носьбітаў літаратурнай мовы з дапамогай спецыяльна падрыхтаваных тэкстаў. У якасці матэрыялаў для хрэстаматыі выкарыстоўваліся іх публічныя выступленні па радыё і тэлебачанню або чытанне ў студыйных умовах урыўкаў праязных ці вершаваных твораў. Інфармантамі ў гэтым выпадку выбіраліся прадстаўнікі нацыянальнай інтэлігенцыі, як правіла, па сваёй прафесіі звязаныя з паўсядзённым ужываннем беларускай мовы: пісьменнікі, артысты, дыктары радыё і тэлебачання, настаўнікі, навуковыя супрацоўнікі, студэнты філалагічных факультэтаў.

Літаратурныя вусныя тэксты даюць магчымасць чытачу пазнаёміцца са станам літаратурнага вымаўлення, якое рэальна існуе на сённяшні дзень. Яны паказваюць, што ідэал, шматразова апісаны ў мовазнаўчай літаратуры па арфаэпіі, на практыцы ажыццяўляецца рэдка. Ён вытрымліваецца толькі ў мове тых асоб, якія базісным, засвоеным у дзяцінстве вымаўленнем мелі тып дыялектнай мовы, не звязаны з дысімілятыўным аканнем. Апошняе носіць вельмі ўстойлівы характар, і яго носьбіты схільны захоўваць элементы дысімілятыўнасці на працягу вельмі доўгага часу.

У радзе выпадкаў няўстойлівасць недысімілятыўнага тыпу вымаўлення галосных несумненна звязана з іх моцнай рэдукцыяй (скарачэннем). Як вядома, моцная колькасная рэдукцыя выклікае невыразнасць гучання галосных гукаў, што забяспечвае спрыяльныя ўмовы для ўзнікнення элементаў дысімілятыўнасці. Паколькі кола людзей, якія карыстаюцца вуснай беларускай мовай у паўсядзённым жыцці, на працягу дастатковага часу звужалася, патрабавальнасць да якасці вымаўлення з непазбежнасцю зніжалася, то носьбіты вуснай мовы паступова пачалі задавальняцца толькі лексічнай і граматычнай правільнасцю.

Адсутнасць шырокага ўжывання вуснай літаратурнай мовы ў сферы народнай гаспадаркі, палітычным жыцці і ў школьнай практыцы — асноўная прычына наяўнасці значнай варыянтнасці арфаэпічных норм. Другой важнай прычынай з'яўляецца нерэгулярнае яе ўжыванне, што абумоўлена двухмоўнай сітуацыяй, якая вымагае ад людзей, нават прафесійна звязаных з беларускай мовай, час ад часу карыстацца ў якасці сродку зносін блізкароднаснай рускай мовай. Маючы прынцыпова іншыя вымаўленчыя нормы, яна аказвае пэўнае ўздзеянне і на беларускае літаратурнае вымаўленне. І такое ўздзеянне тым большае, чым большае месца займае руская мова ў жыцці інфарманта. На асобных тэкстах гэта прасочваецца досыць выразна нават у тых выпадках, калі інфармант чытае пісьмовы тэкст.

У гэтых умовах пісьмовая форма мовы набывае асобае значэнне не толькі як важнейшы сродак агульнанацыянальных зносін праз друкаванае слова, але і як фактар, што стабілізуе літаратурнае вымаўленне. Асабліва выразна яе роля прасочваецца на вымаўленні зычных, бо іх артыкуляцыйныя асаблівасці менш разнастайныя і ў дыялектным маўленні. І гэта нягледзячы на тое, што напісанне зычных грунтуецца ў асноўным на марфалагічным прынцыпе, які не дае магчымасці цалкам адлюстраваць усе фанетычныя ўласцівасці гукаў, абумоўленыя канкрэтнымі фанетычнымі ўмовамі ў слове або фразе. Пэўным чынам уплывае пісьмо і на змяншэнне варыятыўнасці галосных пры чытанні з ліста. Стабілізуючае ўздзеянне пісьмовай мовы на вусную ажыццяўляецца таксама і ў працэсе засваення мовы праз школу.

У апошнія гады пашыраецца думка, што трэба імкнуцца да збліжэння правапісных і арфаэпічных норм,

да перадачы на пісьме большай колькасці фанетычна абумоўленых варыянтаў гукаў, якія не выконваюць сэнсаадрознівальнай функцыі (напрыклад, перадачы асімілятыўнага змякчэння), што азначае збліжэнне пісьма і фанетычнай транскрыпцыі. Гэтыя крокі ў змене арфаграфічных правіл, на думку іх прыхільнікаў, дазваляць пераадолець з'яўленне варыянтнасці вымаўлення, абумоўленага палітарным чытаннем, зрабляць вусную мову больш натуральнай. Безумоўна, у такіх прапановах ёсць пэўная рацыя. Але яны закранаюць прынцыпы арфаграфіі, якія склаліся гістарычна, таму перш чым іх рэалізаваць, неабходна шырокае і глыбокае абмеркаванне кожнай такой змены, бо паасобныя змены, не звязаныя з усёй правапіснай сістэмай, могуць і не прывесці да лепшага і больш лёгкага правапісу.

Матэрыялы, змешчаныя ў хрэстаматыі, даюць падставы сцвярджаць, што ў сучасных умовах патрабаванне строгага захавання рэкамендацыйных вымаўленчых норм з'яўляецца неажыццявімым. Больш рэальным уяўляецца памяншэнне варыянтнасці норм, якая ахоплівае зараз шырокае кола гукаў, асабліва галосных. З гэтага пункту погляду асабліва ўважліва трэба адносіцца да тых фанетычных элементаў, якія працягваюць выконваць сэнсаадрознівальную ролю.

Тэксты дыялектнага маўлення, прыведзеныя ў хрэстаматыі, адлюстроўваюць яго стан практычна на ўсёй тэрыторыі рэспублікі. Яны згрупаваны такім чынам, каб чытач атрымаў уяўленне аб усіх асноўных яго тыпах. Аднак складальнікі ўлічвалі і той факт, што некаторыя з іх знайшлі ўжо шырокае адлюстраванне ў публікацыях дыялектолагаў. Так, усходнемагілёўскае вымаўленне дастаткова поўна адлюстравана ў серыі кніг Г. Ф. Юрчанкі, прысвечаных розным лексічным пластам гаворак Мсціслаўшчыны. Тэксты палескіх гаворак прадстаўлены ў манаграфіі Ф. Д. Клімчука «Гаворкі Заходняга Палесся» (Мн., 1983) і ў «Тураўскім слоўніку» (Мн., 1982—1987). Дыялектныя запісы ў гэтых зонах рабіліся адначасова з запісамі для хрэстаматыі, таму яны не дубліруюцца.

Галоўная ўвага ўдзелена тэкстам з гаворак, фанетычны матэрыял па якіх прадстаўлены ў навуковай літаратуры недастаткова або зусім не прадстаўлены. Таму чытач знойдзе значную колькасць тэкстаў з Віцебшчыны, Міншчыны, Гродзеншчыны. Дастатковая коль-

касць тэкстаў адносіцца да сярэднебеларускага вымаўлення, якое працягвае аказваць найбольш істотны ўплыў на літаратурнае вымаўленне.

Не прэтэндуючы на паўнату адлюстравання літаратурнага вымаўлення, аўтары імкнуліся ахапіць асноўныя тыпы адхілення ад рэкамендацыйных норм і даць магчымасць чытачу ўбачыць іх, паказаць, што значная колькасць прадстаўнікоў літаратурнай мовы захоўвае ў большай або меншай ступені элементы, уласцівыя іх першаснай дыялектнай мове. З другога боку, тыя з іх, хто паўсядзённа шырока карыстаецца рускай мовай, у сваім беларускім вымаўленні не могуць пазбавіцца ўплыву гэтай мовы, што таксама прасочваецца па змешчаных у хрэстаматы тэкстах.

Вуснае маўленне, калі гаворачая асоба не чытае загадзя падрыхтаваны тэкст, амаль заўсёды суправаджаецца ўстаўкай лішніх слоў (у тым ліку і слоў, якія ўстаўляюцца па звычцы). У большасці выпадкаў гэта асаблівасць перадаецца і ў хрэстаматы.

У сувязі з тым што асаблівасці вуснай мовы немагчыма перадаць з дапамогай звычайнага пісьма з-за гукавой мнагазначнасці літар і арфаграфічных правіл, многія з якіх не заснаваны на фанетычным прынцыпе, запісы з магнітафонных стужак ажыццяўляліся з дапамогай транскрыпцыі. Транскрыпцыя гэта спрошчаная, у яе аснову пакладзены беларускі алфавіт, але з увядзеннем некаторых дадатковых знакаў. Гукавое значэнне ўсіх транскрыпцыйных знакаў з яго раскрыццём праз гукі агульнавядомых беларускіх слоў, якія абазначаюцца тымі ж літарамі, што і пры звычайным пісьме, пададзена ў табліцы. У неабходных выпадках дадзены неабходныя тлумачэнні.

Звычайна ў транскрыпцыі не выкарыстоўваюцца вялікія літары. Аўтары палічылі магчымым выкарыстаць іх для абазначэння пачатку тэкста і ўласных імён, а таксама геаграфічных назваў. Для зручнасці чытання ў адпаведнасці са зместам выдзелены абзацы. Інтанацыйныя з'явы не знайшлі адлюстравання ў транскрыпцыі, бо надрадковыя або падрадковыя знакі для іх абазначэння значна ўскладнілі б тэкст. Калі пэўны адрэзак фразы вымаўляецца з інтанацыяй незавершанасці, а пасля яго назіраецца невялікая паўза, яна абазначаецца адной касой рыскай (/). Паўза пасля завяршэння фразы абазначаецца дзвюма касымі рыскамі (//).

**Т а б л і ц я . З н а к і с п р о ш ч а н а й ф а н е т ы ч н а й
т р а н с к р ы п ц і д л я з а п і с у в у с н а й м о в и**

Знак спрощанай фанетычнай транскрыпцыі	Ключавое слова	Заўвагі
а о о	абапал, вялы бок, пёк кот	Сустрадаецца ў паўднёва-заходніх гаворках, нагадвае [у]
ы у і е е	сыр тут, сюды ліць эра, лета хлёб	
ь	вѣдзяны	Сустрадаецца ў паўднёва-заходніх гаворках, нагадвае [і] Вельмі кароткі галосны, які можа мець адценні галосных няверхняга пад'ёму
й	май	
ў	даў	
п	пах	
п'	пяць	
б	бок	
б'	біць	
ф	форма	
ф'	ферма	
в	выць	
в'	вёска	
м	маці	
м'	мяць	
т	ток	
ц	цётка	
д	дом	
дз'	дзеці	
с	сад	
с'	сесці	
з	зара	
з'	зёрны	
н	нара	
н'	нюхаць	
ш	шар	
ж	жара	
ч	чаша	
дж	сяджу	
ц	цана	
дз	дзвынкаць	
р	рот	
л	лодка	
л'	лён	
к	каша	

к'	ківаць
g	ганак
g'	мазгі
х	хата
г	гнаць
г'	гіра

Падоўжаныя і падвоеныя зычныя абазначаюцца адпаведным знакам фанетычнай транскрыпцыі для простага зычнага з двухкроп'ем пасля яго ([з':]) або падвоеным напісаннем. Два акуты пасля зычнага абазначаюць яго шапяляватасць. Націск абазначаецца знакам акута над галосным націсканога склада.

Транскрыпцыю і падрыхтоўку матэрыялаў да друку ажыццявілі: В. Р. Бурлыка — дыялектныя тэксты з Ваўкавыскага, Гродзенскага і Іўеўскага раёнаў Гродзенскай вобласці; І. Р. Бурлыка — дыялектныя тэксты з Навагрудскага і Карэліцкага раёнаў Гродзенскай вобласці; Л. Ц. Выгонная — дыялектныя тэксты з Мінскай вобласці; Г. В. Лосік — дыялектныя тэксты з Гомельскай вобласці і літаратурныя тэксты інфармантаў — выхадцаў з Гомельскай вобласці; А. І. Падлужны — літаратурныя тэксты ў выкананні пісьменнікаў, артыстаў, педагогаў; В. П. Русак — дыялектныя тэксты з Віцебскай вобласці і літаратурныя тэксты ў выкананні пісьменнікаў — выхадцаў з Віцебскай вобласці; А. Р. Хромчанка — дыялектныя тэксты з Мастоўскага і Шчучынскага раёнаў Гродзенскай вобласці.

Уступ напісаны А. І. Падлужным.